

УДРУЖИВАЊЕ ФИЛОСОФИЈЕ И ПОЛИТИКЕ У РИМЉАНА

Римска продирања на хеленско земљиште и освајања хеленских земаља неће омести процес хеленизације медитеранских области, јер је и хеленска мисао у свима својим бојама и облицима и наркотичним мирисима освајала Рим, те је и он сам постао ново земљиште за хеленистичку пропаганду.

То земљиште већ су раније припремили ови чиниоци: подвргавање под римску власт Велике Хеладe и хеленске Сицилије, књижевна делатност Ливија Андроника, Хелена из Таранта, одакле се у Риму одомаћио позоришни живот, борављење Кратета из Мала у Риму, у који је он дошао као посланик Атала I-ог око 167-е год., и где је због ране морао остати неко време и том приликом држао предавања из Филологије, па су отада римски научници почели ревносно да негују филологијске студије.

Значајна је за римску хеленизацију она хиљада угледних Ахејаца који су, после пораза краља Персеја 168-е год., као таоци послани у различне италске градове и у њима проборавили од 167-е до 150-е год.

Веома пресудно било је атинско дипломатско изасланство 155-е год., које су чинили философи: члан Академије Карнеад, перипатетичар Критолај и стоичар Диоген (Gell. N. A. VI 14,9). Том приликом они су отворили прве курсеве из Философије, која се у Риму споро одомаћивала, јер јој Римљани као практичан и реалистичан народ нису били склони, те су је сматрали за чисту дангубу која пристаје *inertis Graeculis*, а не озбиљним и трезвеним Римљанима. Својим предавањима поменути философи оставили су веома дубок утисак, нарочито у млађем нараштају, и убрзо после тога слушање предавања којег хеленског философа сматрано је као знак добра васпитања.

На тај начин старија сестра, Хеленка, отхрањивала је млађу, Римљанку, и постала јој помајком, тако да се римска просвета може уствари обележити као фаза хеленске, с том напоменом да је Римљанка стварала практичке поуке књиге и доцније се успела на свој врхунац развијањем, усавршавањем и фиксирањем правних начела.¹⁾

У кругу хеленских мисли које су оствариване у римској историји налази се и питагоровачко-платонска мисао

¹⁾ Вид. Е. Bickel *Das juristische Schrifttum* у његову делу *Lehrbuch der römischen Literatur*, Heidelberg 1937, 339—357.

о удруживању филозофске памети и политичке моћи. О том удруживању писац ових редова говори у својој студији *Плајнона Академија и њен политички рад*, издање САН, Београд 1960, стр. 16—17, 19—21, 43—45, 46—47, 65, 71, 122, 125, 159, 174—177, 199.

I

Прво јаче удруживање философијске образованости и политичке снаге појављује се у римском хеленофилском кругу који се образовао и развијао око Публија Корнелија Сципиона Африканца Млађег, сина Емилија Паула, победника код Пидне, који је, угледајући се на хеленистичке владоце, повео са собом у Рим Метродора из Атине, философа и сликара, да буде васпитач његове деце.

Сврха тога круга била је сливање трезвеног и опрезног реализма као специфичне римске врлине с одликама хеленског духа и са богатством хеленске културе, а Рим је тада био зрео за сазнање да баш то сливање треба да чини основу на којој се римска култура може свестрано и равномерно даље да развија. Политички побеђена Хелада победила је сировог римског победника *et artes intulit agresti Latio* (Hor. *Epist.* II 1, 156—157), и то својом просветом, којој су главна огњишта била Александрија са својим Мусејем и својим великим библиотекама, Пергам са својом библиотеком и цветном вајарском школом, Антиохија са својим богатствима и раскошима, острво Род не само са својом еуномијом, трговином и поморством него и са својом ликовном уметношћу, науком, философијом и школом за беседничку вештину.

Поред осталих пионира поменутог сливања томе кругу, који се у Кикерона зове *grex Scipionis*, припадали су државници Гај Лел и је Мудрац, који је као консул 140-е год. био решио да сељацима помогне праведнијим аграрним законима, али се, кад је у већине оптимата изазвао жесток отпор, уплашио и напустио своју намеру (Plut. *Tib. Gracch.* 8), затим његови зетови Гај Фаније и Кв. Мукије Скевола Аугур, па П. Рутилије Руфо, правник М. Манилије, М. Вигелије, Лукије Фурије Фило, комедиограф Публије Терентије Африканац, сатиричар Гај Лукилије, историчар Полибије из Мегалопоља у Аркадији и стоички философ Панетије, чији је боравак у Риму нарочито значајан због тога што су он и Гај Блосије, његов саученик и теоријски руководиоца Тиберија Гракха²⁾, стоичку философију пресађивали на римско земљиште, где је она извршила велик утицај³⁾. Чинило се као да се сама људска природа упела да из себе изнедри овај философијски правац који

²⁾ О Блосију вид. Veljko Gortan *Filosof Gaj Blosije i Tiberije Grakho*, Zbornik radova Filos. fakulteta u Zagrebu, knj. I (1951), 413—433.

³⁾ Вид. R. Harder *Die Einbürgerung der Philosophie in Rom*, *Die Antike* 5 (1929); L. Meylan *Panétius et la pénétration du stoïcisme à Rome*, *Rev. de théol. et de philos.* 17/1929), 172 ss.

„личи на оне биљке што их земља рађа на местима која никад нису видела светлости божје“ (Монтескје). Томе правцу Римљани ће доцније дуговати своје најбоље царе. Хеленска романофилска интелигенција унапређивала је римско интересовање за Философију и своје философијске теорије прилагођавала политичким потребама римских државних руководилаца.

Историчар Полибије, који је шеснаест година живео у Риму као један од оне хиљаде ахејских талаца што су после пораза Персеја, 168-е год., послани у Рим, од хеленског партикуларизма диже се до римског универсализма и свој поглед проширује до светскоисторијског видика; у Риму он је постао прагматички историчар проширења римске власти над областима Средоземног Мора и први теоретичар римске светске моћи: њен развитак и успон он објашњава римским државним уређењем у којем су како треба помешана три облика државног управљања: монархија, аристократија и демократија, и таква мешавина створила је идеалну државну равнотежу. Велики Аркађанин прихвата Платонову мисао да ће држава напредовати тек онда кад философи буду краљеви или краљеви философи и тражи да историчар има неку философију, али не као присталица ове или оне философијске школе, него да има неко опште схватање ствари којег ће се придржавати у проучавању и обрађивању историјских догађаја. Он сматра да ће се историја обделавати како треба тек онда кад је буду обрађивали практички људи или кад историчари буду имали искуства у практичном животу. За време рата између Рима и Македоније (171—168), он је и речју и делом учествовао у целом политичком животу Ахејског савеза, а 169-е године био је његов хипарх, и као такав могао је стећи искуство у политичко-практичном животу какво је потребно историчару. Младог Скипиона, кад га је овај замолио за помоћ, он је упознавао са својим богатим политичким искуством и са својом философијом историје и трудио се да га васпита за државника који ће бити достојан традиција своје куће. Како је настало пријатељство између њега и Скипиона, приказује сам Полибије у свом спису (32, 9, 2), и то приказивање представља један од најважнијих докумената за историју римског духа. А кад се 150-е год. с осталим таоцима вратио у свој завичај, Полибије се често враћао у Рим, или да у њему борава, или да Скипиона прати на његовим војнама.

Као Полибије, и Панетије имао је прилике да у скипионској атмосфери уочи и проучи методе и чиниоце који су одређивали снагу и судбину Риму, а тиме и свету, и то сазнање он је примењивао на своја философијско-политичка схватања. За Хелене и Римљане Панетије и Скипион били су узоран пример пријатељства између претставника философије и државника. Панетије као стоичар и Полибије као историчар пресудно су утицали на Скипионово политичко држање и његов начин живота. То им је утолико лакше полазило за руком што је Скипион у рукама увек имао Ксенофонову *Курјуегују* (Cic. *Tusc. d.* 2, 26, 62, *Ad Qu. fratrem* 1, 1, 23)

и волео науке: Scipio tam elegans liberalium studiorum omnisque doctrinae et auctor et admirator fuit, ut Polybium Panaetiumque praecellentes ingenio viros, domi militiaeque secum habuerit (Vell. 1, 13, 3).⁴⁾ Тадашњем Риму, где се појављивао индивидуализам који је угрожавао старо и здраво осећање државе, могла је помоћи хеленска философија, и то стоичка, која је са својим трезвеним рационализмом, са својим смислом за ред и зашт, са својим појмом дужности и са својим подвргавањем појединца државној целини и законима ума, највише одговарала римској природи. Пресађивач такве философије био је Панетије, који је у средиште свога схватања света и живота ставио баш политичке и приватне проблеме којима се бавило и римско друштво. Еминентно политичко-практичка глава, он је био као створен за то, јер није био човек школе, који свој главни задатак види само у томе да упорно брани предане теорије него у томе да налази истину која треба да служи развијању и унапређивању друштва.

Прерађујући и преуобличавајући стоичко философско наслеђе у хеленском и хеленско-римском духу, тј. одбацујући све оштрине од Карнеада и Критолоја уздрманог стоичког доктринског ригоризма и нехеленске црте што их је Стоа добила од својих оснивача семитског порекла, и Панетије, као Полибије, усваја платонско-аристотелску теорију о споју трију основних државних уређења као (релативно) најбољем државном облику, јер такав спој највише остварује мисао социјалне праведности. Нестајање хеленске самосталности и снаге објаснио је Полибије тиме што су Хелени смисао за општи дух заменили разобрученим индивидуализмом, који је изазвао сталне поделе и смањивао становништво, а успон Римске републике осветлио поменутим државним обликом, који је уродио моћном организацијом, традицијом која није била навика, практичним и моралним смислом, духом дисциплине, који је удвајао материјалну снагу, лепом равнотежом изнутра и снажним ширењем споља⁵⁾. Панетије продубљује проблем тиме што се кроз спољашњи облик пробија до суштине државне заједнице, од које појединачни живот добија свој смисао и своју норму. Свој реалистички смисао показао је Панетије и у својој одбрани римског империјализма, који је место анархије, рата свих против свих, непрестаног ратовања једног народа са другим, увео мир и ред, уопште власт закона⁶⁾. Он се надао да ће римске аристократе васпитати за благе и правичне владоце и римску власт учинити моралном ако им објасни да ће дивљење и признање, љубав и поверење народа као услове за постизање почести (honoris) и славе (gloria) моћи постићи само онда ако буду достојни

⁴⁾ Вид. и Cic. *Rep.* I 21, 34, *Pro Mur.* 31, 66, *Acad. pr.* 2, 2, 5, *De off.* 1, 26, 90.

⁵⁾ Вид. Kurt von Fritz *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity A. Critical Analysis of Polybius Political Ideas*, New York, Columbia Univ. Pr. 1954; G. C. Richards *Polybius of Megalopolis, the Greek Admirer of Rome*, *Class. Journ.* 40 (1945), 274—291.

⁶⁾ W. Capelle *Griech. Ethik und römischer Imperialismus*, *Klio* 1932, 86 ss.

почасти, honesti, καλοί, али што се та нада није испунила, није његова кривица.⁷⁾

Као његови претходници у школи, Персеј из Китије и Филонид из Тебе, политички саветници македонског краља Антигона Гонате, и Сфер из Боспора, учитељ краља Клеомена у Спарти, и стоичар с Рода удруживао је у себи теорију и праксу, тј. философа и државника: био је притан, највиши државни службеник у граду и двапут путовао у Рим у дипломатском послу, 87-е и 51-е год. И оно што је Мнесифил направио од Темистокла, Анаксагора од Перикла, Лисид од Епаминонде, Платон од Диона, Платон и Академијина филијала у Асу од Хермије, Аристотел од Александра, Зенодот, Филета и Стратон од Птолемеја Филадельфа, философ, историчар и песник Еуфант од Антигона Гонате, то је и Рођанин Панетије, заједно с Аркађанином Полибијем, направио од Скипиона Емилијана.

Панетијев најчувенији спис био је *О оном што додикује*, који је Кикерон слободно обрадио у првој и другој књизи свог списа *О дужностима*. Фридрих II-и, пруски краљ и философ из Сансуси-а, славио је тај спис као најбољу књигу о етици која је икад написана, и на тај начин овај државник и философ одао је признање и Панетију, такође државнику и философу⁸⁾.

II

Као пример личности која је у себи удруживала философијску образованост и политичку делатност истичем из времена царева Лукија Анеја Сенеку, једног од најугледнијих представника у Рим пресађеног стоицизма и једног од најплоднијих писаца у римској књижевности. Он се родио 4-е год. с. е. у Кордуби у Хиспанији од оца М. Анеја Сенеке, чувеног ретора, и мајке Хелвије, благородне и веома обдарене жене.

„Физичке родитеље не можемо себи одабирати, али можемо духовне“, каже Сенека у спису *О крајикоњи живоћиа* (15, 3), и он је себи као духовне родитеље бирао Сотиона из Александрије, који је припадао еклектичкој школи Квинта Секстија, затим стоичара Атала, секстијевца Фабијана Папирија и киничара Деметрија.

За Калигулина царовања Сенека је постао члан Сената. Год. 49-е цар Клаудије, на молбу Агрипине, своје друге жене, именује га за претора и постави за васпитача своме сину Нерону. А кад је овај сео на престо, Сенека заједно с искусним и озбиљним Афринијем Буром добије консулат, год. 57-е. Једно време и није Нерон управљао светском државом, него Сенека, и савременици, на при-

⁷⁾ E. Schwartz *Charakterköpfe aus der antiken Literatur*, Erste Reihe, Leipzig 1910, 91—93.

⁸⁾ Литература: U. v. Wilamowitz *Panaitios* у свом зборнику *Reden und Vorträge*, Berlin 1926⁴, 190 ss; B. N. Tatakis *Panëtius de Rhodes, le fondateur du moyen stoicisme. Sa vie et son oeuvre*, Paris 1931; M. von Staaten *Panëtius, sa vie, ses écrits et sa doctrine*, avec une édition de ses fragments, Amsterdam 1946; M. Pohlenz *Die Stoa, Geschichte einer geistigen Bewegung*, Göttingen 1948, 191—206, 260—262, 272—276.

мер буколичар Калпурније (1, 42 ss; 2, 23 ss; 4, 144 s) и Марко Анеј Лукан (*Phars.* 1, 33 ss), поздрављали су то доба као зору златног времена и враћање Сатурнових дана, и оно је сматрано као најсрећније доба Римске царевине (Aug. Victor *Epit. Caes.* 5, 2; Cass. Dio 61, 3, 3). Људи још нису наслућивали вулканску природу и потоњу страховиту свирепост у обдареног младог цара, и чинило се да је он прожет лепим интересовањима и ведрим предузимљивим духом.

Списом *O милосрђу (De clementia ad Neronem Caesarem)*, најважнијем сведочанству свог политичког држања, Сенека апелује на племенитост младог цара, цртајући му слику примерна владаоца. Милосрђе, а не тиранска свирепост (*crudelitas*) треба да буде основна морална дужност узорна владара; права величина и право величанство владаоца не састоји су у неограниченој употреби моћи него у томе да он буде *pater patriae*, тј. да се, као отац за децу, брижљиво стара за грађане, и његово владање није друго него *nobilis servitus* (= племенита служба, 1, 8, 1). Милосрђе најпре обезбеђује престо, јер га не штити војска, него љубав грађана, а ову одржава и храни племенитост и милосрђе врховног државног руководиоца. Познавалац Сенскиних списа, и Жан Батист од Боајеа, маркиз од Аржанса, који је у себи видео Демокрита модерног времена, а у Фридриху II-ом, коме је био најприснији пријатељ, саветник и коморник, моћног и напредног владара, донео је исте мисли у свом петом јеврејском писму: „Не одобравам слепу и деспотску краљевску власт, коју врше султани. Не, такво није моје уверење. Ја хоћу да краљ буде отац народу, а не да му буде тиранин.“⁹⁾

Међутим, брзо је дошло време у којем су Сенека и други духовни вођи видели да су се у своме надању преварили, и они су осећали опасност и слабост свог високог положаја. После Бурове смрти (62-е год.) Сенека се полако повлачио у приватан живот, у којем се сасвим предао својим теоријским студијама. Али ни најсмотренија повученост није га више могла спасти од сумњицења његова негдашњег васпитаника, који се, под утицајем безмерно честољубиве Попеје Сабине, расипнице која је имала пет стотина магарица да се купа у њихову млеку (*Plin. N. H.* XI 41),¹⁰⁾ потуђио од свог старог учитеља, као и Алкибијад од Сократа, као Дионисије Млађи од Платона, и кад је откривена Писонова завера 65-е год., Нерон примора Сенеку да изврши самоубиство, „мада се њему, кад је често молио одсуство и одступао му добра, најсвјестије заклео да је сумња Сенекина без разлога и да ће пре нестати него ли њему наудити“ (*Suet. Nero* 35). Свемоћна царска власт била је као тешко вино које се квари, те „обест, охолост, раскош, лакомот и свирепост“ (*Suet. Nero* 26) нагрдише царев лик.

⁹⁾ *Les Lettres juives*, La Haye, 1738, t. I, p. 49.

¹⁰⁾ О тој жени вид. и Тас. *Ann.* XIII 45, 46; XIV 1, 59—65; XV 23, 71, XVI 6, 7, 21; *Hist.* I 13, 78.

Сенека није био далеко од тога да сам буде подигнут на престо. Јер, према Такитову извештају, да је Писонова завера успела, да је Нерон, дакле, био убијен, нико други не би за цара био изабран него Сенека „као невин човек и због својих прослављених врлина одређен за владарско достојанство“ (*Annal.* XV 65)¹¹).

Као Архита у Гаранту, као Хермија у Атарнеју, као Панетије и Посидоније на Роду¹²), и Сенека је, дакле, удруживао у себи философијску образованост и државничку делатност. У свом спису *De otio* он и сам о себи каже: „*Natura utrumque facere me voluit, et agere et contemplationi vivere* — „природа ме је одредила и за једно и за друго, за практично делање као и за посматрање“ (5, 8). Ту је он хеленски термин, θεωρία превео речју *contemplatio*, али под њом није, као Аристотел, разумевао само научно проучавање, него философију као размишљање о целокупном људском животу. Сенекина филосоfsка обдареност и начин посматрања немају никаква посла са доконим испредањем система, с теоријским испитивањима или уопште са безвредносним играма катедарских философа (*cathedrarii philosophi*), како их он зове (*Dial.* X 10, 1). Оно што је главно у Сенекину схватању философског рада јесте одушевљење за етичке идеале, и ту Сенека веома личи на Платона. Римски философ-стоичар тражи да Философија учи раду, а не ситном расправљању: *facere docet philosophia, non dicere* и захтева да свако живи по својем начелу, да живот не противречи речима, него да у својој повезаности, „без икакве несагласности у радњама, има једно лице“ (*Ep.* 20, 2). „Философија није занатлијска умешност ни занимљив комад за гледање. Суштина њена није у речима, него у делању. Не служи за то да човек дан проведе у пријатној забави ни да се ослободи од мука досаде: она уобличава и изграђује дух, сређује живот, управља нашим делањем, показује шта треба радити и чега се клонити, седи на кормилу и управља пловидбом оних што их таласи носе кроз опасности. Без ње нико не може живети неусграшиво, нико безбрижно. Сваког часа дешавају се неизбројни догађаји; они захтевају савет који треба тражити само од ње“ (*Ep.* 16, 3).

Настаје питање да ли је Сенека био „добар пастијер“, који „што каже ином и сам својим потврђује чином“. Он, на пример, презире богатство, а сам остаје веома богат. Он прећуткује Неронове пороке, а то више одаје савитљивост дворског човека него стоичку чврстину карактера. На противречности између његова учења и начина живота указао је Ф. Енгелс: „Тај стоичар, који је проповедао врлину и уздржљивост, био је први интригант на Неронову двору, при чему је и пузио пред њиме; он је од Нерона

¹¹) Вид. и XIII 2, 3, 5, 6, 13, 14, 20, 21, 42, 43; XIV 2, 7, 11, 14, 52—57, 65, XV 23, 45, 56, 60, 61—64, 67, 71, XVI 17.

¹²) О Панетију и Посидонију вид. Милош Н. Ђурић *Два стоичара: Панетије и Посидоније*, Савременик, св. 8—9, 1958, стр. 211—220.

добивао поклоне у новцу, имањима, вртovima, палатама и, проповедајући сиромаштво Лазара из јеванђелија, уствари сам био богаташ из те исте приче. Ток онда кад је Нерон хтео да га ухвати за грло, он је замолио цара да узме од њега све поклоне, јер је њему довољна његова философија¹³⁾ У своју одбрану Сенека је написао ове редове: „Мудрац себе никако не сматра недостojним поклона среће; он не воли богатство, али га у даном случају више цени него сиромаштво; он га не узима у своју душу, али га узима у своју кућу, и не презире га кад га има, него га држи на окупу, и мило му је што његовој врлини стоје на расположењу већа средства“ (*De vita b. XXI 2*)¹⁴⁾.

III

Од римских царева Платонову идеалу владоца као философа и философа као владоца највише би одговарао синак цара Трајана, цар П у б л и је Е л и је Х а д р и ј а н (владао од 117-е до 138-е год.), кеји је први казао да држава не постоји ради владоца, него владалац ради државе (*Vit. 8, 3*).

Појављујући се као велик државник и велик војсковођа, као светла слика на тамној позадини минулих времена, Трајан се усудио да иде стопама Александра и Ј. Кесара, те је знатно проширио источне границе Римског царства, тако да је оно за његове владавине задобило највеће пространство: шест милиона квадратних километара и око осамдесет милиона становника. Цареви после Трајана нису више освајачи: свој задатак они налазе више у томе да државу обезбеђују од устанака него да је проширују. Пошто је напустио Трајанова освајања (Еутгор. VIII 6) и задовољио се Еуфратом као границом према Партима, Хадријан се највише старао око преуређивања државне управе, а то преуређивање отпочео је, као Солон, опраштањем дуговане порезе.

Хадријан је члан нове покрајинске аристократије, коју је створио Веспасијан тиме што је из најугледнијих покрајинских породица одабрао хиљаду њих, уписао их у сенаторски и витешки ред и довео у Рим и таквим калемљењем старог стабла отворио држави нове изворе снаге и препорођаја. Претставници те аристократије у политичком животу беху Хадријан и његов претходник Трајан, први провинцијалац који је постао царем, а у књижевности историчар П. Корнелије Такит, Г. Плиније Секунд Старији и

¹³⁾ Ф. Енгелс *Бруно Бауер и рано хришћанство*, Соч. т. XV, 1935, стр. 607 (на руском).

¹⁴⁾ Литература о Сенеци: А. Bailly *La vie et les pensées de S.*, Paris 1929; Н. W. Camp *A Critical Biography of L. A. S.*, Illinois 1931; Н. Dahlmann *Seneca und Rom, Das neue Bild der Antike*, Leipzig 1942, II, 296 ss; Р. Grimal *Sénèque, sa vie, son oeuvre, sa philosophie*, Coll. Philosophes, Paris Presses Univ. 1948; W. Gauss *Das Bild des Weisen bei Seneca*, Freiburg in d. Schweiz 1950; I. Lana *L. A. Seneca*, Bibl. di Filol. class., Torino 1955; Th. P. Hardeman *The Philosophy of L. A. Seneca*, Diss. Univ. Illinois 1956.

Г. Плиније Кекилије Секунд Млађи. Орнија, ревноснија, озбиљнија и духу републиканског Рима оданија него себична, ексклузивна и грађанским ратовима и богатством искварена стара аристократија, та нова аристократија успоставила је моралне и политичке принципе Републике и, прилагођујући их новим политичким приликама, ускладила их са хеленском уметношћу и философијом и тако створила праву цивилизацију Империје. Дух римског прегалаштва који је умирао у Италији, обновљено се и ојачао у покрајинама. После Домитијана, који је, у страху од завера, ишао још само између зидова испуњених огледалима да види ко иде за њим, почиње то ново доба.

Време од Нерве, кога је Сенат учинио царем а не војска, до Марка Аурелија јесте најсјајније време Римског царства. Поштујући ауторитет Сената колико и ауторитет цара, нова сенатска аристократија могла је у току II-ог века да изврши велика дела ратна и мирнодопска. Главни духовни израз томе времену дао је цар Хадријан, најмодернији од свих римских царева: као доцније Фридрих II-и у свом младићском спису *Антимакијабели*, Хадријан је говорио да је први службеник своје државе.

За Хадријанове мирољубиве владавине државна управа беше узорна. Хадријан је строго надзирао намеснике, изванредно водио рачуна о финансијама, и зато је у многим покрајинама могао градити нове путове, оснивати нове градове (на пример Хадријанопољ, Антиноупољ), успостављати старе и обнављати их водовима, храмовима, позориштима и сјајним грађевинама сваке врсте, тако да га је велик број покрајина звао *restitutor*, чак *restitutor ac locupletator orbium terrarum*. Нарочито се прославио тиме што је основао сву силу школа. У Риму је основао *Athenaeum, ludus ingeniarum artium* (Vict. Caes. 14, Dio LXXIII 17), александријском Мусеју сличну установу, а старао се и за сукцесију школара у Атини. Као Александар Македонски и Наполеон, праћен правницима, уметницима, неимарима, тесарима и зидарима, Хадријан је пешке пропутовао све покрајине да сам упозна њихове потребе, да им обезбеди мир и поредак и тако унапреди и саму Империју.¹⁵⁾

Државне послове решавао је с посебним, од правника састављеним, Државним већем (*Consilium principis*). Осим тога, да би правној науци и судству дао сталну основу, издао је као *Edictum perpetuum* различне преторске и едилске едикте које је, по његову наређењу, уредио и у систем сврстао правник Салвије Јулијан,¹⁶⁾ један од најугледнијих правника свих времена, кога су доцнији правници Гај за време Антонина, Папинијан за време Септимија Севера, Улпинијан за време Каракале и други наводили као ауторитет чешће но ма кога другог и из чијих је јуристичких списа

¹⁵⁾ J. Dürr *Die Reisen des Kaisers Hadrian*, Wien 1881; вид. и R. H. Chowen *Traveling Companions of Hadrian*, Class. Journ. L (1954), 122—124.

¹⁶⁾ Th. Mommsen *Salvius Julianus* у *Gesamm. Schriften* II 1—16.

ушло у Јустинијанове *Пандекте* четири стотине педесет и седам места. Тако је у Хадријаново време правна наука ушла у епоху свога класицизма.¹⁷⁾

Многострано обдарен, „*varius, multiplex, multiformis*“ (*Epit. XIV 6*), Хадријан се интересовао за све науке и уметности као *omnium curiositatum explorator* (*Tertull. Apol. V*): он се истицао као неимар, јунак у Математици, марљив сликар *al fresco*, певач и псалмист, а и сам плодан књижевник на престолу.¹⁸⁾ Први цар са хеленском философском брадом, Хадријан се одликовао и смислом за књижевност, уметност и антикварске студије (*Hist. Aug. I 15, 10: in omnibus artibus peritissimus*). У песмици коју је као своју последњу шалу издиктовао у последњем часу живота, и која гласи:

Anima vagula blandula,
hospes comesque corporis,
quae nunc abibis in loca
pallidula rigida nudula
nec ut soles dabis iocos!

он је, као Сократ у самртном часу, изразио не само своје философско уверење у стварима сеобе душе него и лаку жалбу због растанка са животом, без буње на његово биолошко пролажење, али и без стрепње пред оностраним светом, него са фином и лаком сетом што му је дошао крај радостима и шалама, као и атинском мудрацу крај дебатама, а та финоћа и та лакоћа исказане су низањем деминутивних облика: *vagula—blandula* и оних који су овим супротни: *pallidula — rigida — nudula*.

Кад је на једном од својих путовања дошао у Мантинеју 126-е год., цар је дао пошту Епаминондину гробу тиме што је на њ поставио стелу и урезао на њу епиграм који је сам саставио (*Paus. VIII 11, 8*). То је Хадријан учинио не само као владар владару него и као многострано обдарен Римљанин себи равном Хелену, јер како је био *Graeco studiosissimus* (*Eutrop. VIII 7*), он је зацело знао да се и Епаминонда одликовао као *multiplex*: био је филозофски васпитаник, свирач, играч, певач, беседник, организатор војске, стратег, тактичар и, напоследку, као беотарх и владар, који је, како каже Корнелије Непот, „више вредео него цела држава“ (*Erat. 10*).

Уопште својом неуморном делатношћу овај космополитски настрорени цар путник, филозоф, неимар, песник и обнављач унапређивао је државу у свима правцима и тако јој обезбеђивао мир. Стога је Хадријаново доба с правом сматрано као *saeculum aureum*¹⁹⁾.

¹⁷⁾ Вид. Е. Bickel у навед. делу, 350 ss; вид. и В. D'Orgeval *L'empereur Hadrien. Oeuvre législative et administrative*, Paris 1950.

¹⁸⁾ Вид. L. Cantarelli *Gli scritti latini di Adriano imperatore*, 1898; вид. и Т. Gregorovius *Der Kaiser Hadrian, Gemälde der römisch-hellenischen Welt zu seiner Zeit*, Stuttgart 1884, 439—505; Léon Homo *Histoire romaine*, tome III: *Le Haut Empire*, Paris 1933, 479—480.

¹⁹⁾ Литература: В. W. Henderson *The Life and Principate of the Emperor Hadrian*, London 1933.

IV

Од римских философа који су постали цареви истакао се Марко Аније Вер, који се као цар звао Марко Аурелије²⁰⁾ (владао од 161-е до 180-е год.), синак и наследник цара Т. Аурелија Антонина Пија (владао од 138-е до 161-е год.), кога Морис Матерленк сматра за најбољег и најсавршенијег човека што га је земља икад носила.²¹⁾

Кад му је претходник и поочим умро, 161-е год., ступио је он на престо, и тако се и у римској историји испунио Платонов сан о владару који је у исти мах и философ,²²⁾ као и китајског философа Мѣнг-џеа о управљању државом према моралном начелу. Као индијски цар-философ Ашока Вардхана (од 271-е до 231-е год. с. е.), који се прославио будистичким едиктима о верској толеранцији, и који је, као што ће тражити Сенека и Аржанс, све своје поданике оглашавао за своју децу, тако и римски философ на престолу учи да је „све заједно сплетено и света веза све везује и готово ништа није страна једно другом: а један је свет у свему, један бог свугде, једна природа, један закон и један ум, заједнички свима разумним бићима, и једна истина, а и једна савршеност за сва сродна бића која имају дела у истом уму“ (VII 9).

Већ као дечак показивао је Марко Аурелије изванредне особине, нарочито и ст и н о љ у б љ е, и Хадријан га је у шали звао Verissimus (Dio LXIX 21, 2; Vita M. A. philosophi 1, 10; 4, 1).. Испрва се он спремао за говорника, и то у Корнелија Фронтона, најугледнијег тадашњег учитеља беседништва, али је доцније, под пресудним утицајем стоичара Квинта Јунија Рустика, који му је дао Епикетове *Белешке* (βρομνῆματα), оставио Говорништво и предао се само Философији (Marc. *Ad se ips.* I 7, 8; Fronto p. 150). Од тога времена саобраћао је и с осталим стоичарима, Аполонијем из Халкиде, Кином Катуллом, Клаудијем Максимом и Секстом из Херонеје, Плутарховим нећаком, кога ће он још и као цар посећивати у његовој кући. Узори његови били су П. Клодије Трасеа Пет, Хелвидије Приско, Катон, Брут и Дион, мученици свог уверења и чистог учења о врлини, а Епикетови *Разјобори* сталан сапутник. Из прве књиге његова хеленским језиком написаног списа *Cabeiiu samom sebi* у дванаест књига дознајемо да је он, поред свог поочима, за учитеље имао најугледније људе свог времена, и они махом беху стоичари,²³⁾ којих је учење најбоље одговарало римском карактеру, те је овај философ-цар и живео сасвим према философијским и етичким схватањима Сто-

²⁰⁾ W. Goerlitz *Marc Aurel Kaiser und Philosoph*, Stuttgart 1954.

²¹⁾ M. Maeterlinck *La Sagesse et la Destinée*, Paris 1919, 18—19.

²²⁾ Bug. H. Stich *M. Aurel, Der Philosoph auf dem röm. Kaiserthron*, Gütersloh 1904 (Gymnasialbibl. Heft 38).

²³⁾ Marc. *Ad se ips.* I 13, 15, 17, 9; Dio LXIXI 1, 2; Philostr. *Vitae soph.* II 9; *Vita M. A. ph.* 3, 2.

ичке школе,²⁴⁾ само с том разликом што је он разбио стоички материјализам и изнад душе, материјално замишљеног животног принципа, поставио дух (νοῦς). Дион Хрисостом из Прусе у Битинији, чији су идеали били Сократ и Платон, Антистен и Диоген, и међу чијим се беседама налазе и четири о царској управи (περὶ βασιλείας), каже за Марка Аурелија да је „имао све врлине, клонио се сваког порока, те није грешо ни с вољом ни без воље“ (LXXI 34, 2—3), јер је за Стоичаре главна ствар била морално владање, а облик државног уређења и уопште државни послови имали су споредан значај.

Неометани мир за владавине Антонија Пија био је само тишина пред олују која је избила за Маркове владавине. У другој половини II-ог века већ у њену почетку букнуо је рат с Партима, који је у римску државу унео кугу из Месопотамије, и она је, по једној, можда претераној, вести уништила половину свега становништва, те је поред болести заредила и страшна глад, и цар, кад она хара, из амбара у Риму поклања жито италским муниципијима.²⁵⁾ Осим тога, он је непрестано морао одбијати силне навале Германа и Сармата, па је на војишту до шест пута проглашаван за императора-победника. Како се тада осећао велик недостатак становништва, цар „in finitos ex gentibus in Romano solo conlocavit“ (= неизбројне људе из племена варварских насели на римском земљишту).²⁶⁾ Али, поред свих невоља које су царство сналазиле за његове владавине: великих ратова с Партима, Маркоманима и Квадима, поплава, потреса, нереди, куге и глади, Марко Аурелије ипак је ваљано управљао државним бродом и био један од најбољих римских царева, јер је на срећан начин спајао у себи философску увиђавност с владарском практичко-политичком вештином. Јулије Капитолин каже да му је свагда на устима била Платонова мисао „florere civitates si aut philosophi imperarent aut imperantes philosopharentur“ (— да државе цветају или ако философи њима руководе или ако се руководиоци баве философијом, *Hist. Aug.* IV 27, 7). Међутим, сам цар је писао: „Не уздај се ни у Платонову државу, него буди задовољан ако и најмања ствар напредује, па и такав мален напредак не сматрај незнатним“ (IV 29).

Као што је веома савесно пазио да се закони тврдо држе, чак и за време рата (*Philostr. Vitae soph.* II 1; 11, p. 68 Kayser), тако је и у управљању над државним финансијама био веома чуваран и штедљив (*Dio LXXXI 32, 4: οἰκονομικώτατος; Vita M. A. philos.* 23, 2: in largitionibus pecuniae publicae parcissimus), а што се тиче управљања у покрајинама: *provincias ingenti be-*

²⁴⁾ G. G. Fuscì *La filos. di Antonino* etc. Modica 1904; F. W. Busell *M. A. and the Later Stoics*, Edinb. 1910; C. Martha *Les moralistes sous l'empire Romain, philosophes et poètes*, Paris 1900; P. Noyen *Marcus Aurelius, the Greatest Tractician of Stoicism*, L'Antiquité Classique XXIV (1955), 373—383.

²⁵⁾ *Historiae Augustae. Capitolini M. Ant. Philosophus*, C. 11.

²⁶⁾ Id. ib. c. 24.

nignitate et moderatione tractavit (*Vita M. A. philos.* 17, 1). Његово философско царовање показује да не ваљају ни мудрост без политичке моћи ни политичка моћ без мудрости. Он ће остати образац за потоња времена, и Септимије Север свом прворођеном сину даће његово име, а и многобројни потоњи цареви придеваће себи његово име: Елагабал, Александар, Клаудије, Проб, Кар и његови синови Максимијан и Максентије. Његов спис непрестано је привлачио благородна срца и дубоке главе, па му се још после више но хиљаду и по година дивео један немачки крунисани филозоф и слободни зидар, Фридрих II-и, који је, као и сам стоичар на престолу, био први слуга своје државе.

Цар-филозоф постарао се и за економско обезбеђење својих философских колега. Док су некад отмени Римљани републиканског Рима очекивали филозофе раширених руку, цареви Нерон, Веспасијан и Домитијан прогонили су их, нарочито слободоумне стоичаре. Сталне плате које је Веспасијан одредио учитељима Реторике (*Suet. Vesp.* 18) Хадријан је проширио и на друге учене људе и професоре, а његов наследник, Антонин Пије, постарао се и за оне у покрајинама те им доделио и пореске повластице, а филозофе је без изузетка ослободио од плаћања порезе διὰ τὸ στατίου εἶναι. Марко Аурелије, пак, за време свога боравка у Атини 176-е год., наредио је да се у четирма најзнаменитијим школама поставе јавни наставници и први избор поверио Хероду Атику, своме ранијем учитељу. Од тога времена ти су наставници добивали плату од десет хиљада драхама на годину и, осим тога, многобројне повластице (*Philostr. Vita soph.* II p. 73, 10, 4, p. 93 Kayser, *Luc. Eunuch.* 3).

Међутим, поред све своје мудрости, Марко Аурелије²⁷⁾ учинио је на крају свога живота кобну погрешку. Тајна царских успеха од Нерве до Марка Аурелија лежала је у томе што је Цар у Сенату и у споразуму са Сенатом за свога наследника бирао човека који му се чинио најспособнији, и њега би посинио и узео за помоћника. Држава је била права република, и њоме су управљали Сенат, који је поштовао ауторитет цара, и цар, који је поштовао ауторитет Сената, тако да између тих двеју власти никад није било судара и сукоба. Нерва је посинио Трајана, команданта рајнских легија, Хиспанца из старе римске породице, Трајан Хадријана, Хадријан Антонина Пија, Антонин Пије Марка Аурелија. Овакво наслеђивање било је корисно, јер свагда би се посинио најбољи

²⁷⁾ Литература о Марку Аурелију: P. V. Watson *M. A. Antoninus*, New York 1884 (обимно дело с библиографијом, стр. 318—323); E. Renan *Marc Aurèle et la fin du monde antique*, Paris 1885; J. Lindsay *The Ethical Philos. of M. A.*, Arch. f. Gesch. d. Philos. 16 (1903), 252—258; P. E. Matheson *M. A. and his Task as Emperor*, Cambridge 1922; U. Kahrstedt *Die Kultur der Antoninenzeit*, Neue Wege zur Antike III, Leipzig—Berlin 1925; C. Clayton — Dove *M. A. Antoninus, his Life and Times*, London 1930; G. Terzi *L'idea di libertà in M. Aurelio*, Sophia IX (1941), 444—464; G. Soleri *Marco Aurelio*, Brescia 1947; A. S. L. Farquarson *M. A., His Life and His World*, Oxford 1951; L. Martin *The Roman Mind*, Studies in the History of Thought from Cicero to Marcus Aurelius, London 1956.

римски грађанин. Стари извори не дају нам објашњења како је дошло до тога да се овај последњи огреши о поступак својих претходника и да уведе династички принцип. Место да поступи као његови претходници, тј. да у споразуму са Сенатом изабере Клаудија Помпејана, кога је Сенат прогласио као најдостојнијега, баш философ-цар узима за помоћника у царовању свога петнаестогодишњег сина Комода, за чије ће се владавине вратити време Калигуле и Нерона. Последице Аурелијеве погрешке били су страшни грађански ратови, који су се завршили тиме што је на развалинама сенатског ауторитета поникао војнички деспотизам Септимија Севера.

V

Шест векова после Платона и Диона Платонов етичко-политички идеал покушао је да оствари Плотин из Никопоља у Египту (живео од 205-е до 269-е год. н. е.), систематичар неоплатонизма и творац последњег великог система у историји Философије у Старом веку.

Као што нас извешћује његов највернији ученик и животописац, Порфирије из Тира, Плотин се у двадесет и осмој години сав предао Философији, док се, напослетку, није намерио на Амонија Саку, оснивача неоплатонизма, и, нашавши у њему учитеља кога је тражио (*Porph. Vita* P. 3, 13: τοῦτον ἐζητοῦν), остао код њега до год. 242-е. Са жељом да упозна персијску философију, он се тада придружио војсци цара Гордијана III-ег, који је ратовао против персијског краља Шапура, али војна пропаде, и Плотин бегством у Антиохију једва спасе живу главу.

Год. 244-е дошао је Плотин у Рим, где му је после слабих почетака пошло за руком да задобије многобројне ученике, међу којима је било и жена, и да својом моралном чистотом и својим етичким учењем обрати на се пажњу многобројних римских сенатора, чак и пажњу цара Публија Ликинија Галијена (владао од 253-е до 268-е год.), који се бавио и песничтвом, и његове интелигентне жене, Јулије Корнелије Салонине. Користећи се њиховом наклоношћу, Плотин је смислио план да у Кампанији на развалинама некога града, можда Помпеја или Херкуланеја²⁸⁾, оснује философску државу у пуном смислу те речи. Та држава звала би се Платонопољ, и у њој би се управљало у духу Платонове државе (*Porph. Vita Pl.* с. 12). Цар се испрва слагао с Платиновим планом, али га је, као Дионисија Млађега или као владаре око Конфуција, обрлатила суревњива и Плотину за славу завидљива камарила, и тако је занимљив и смеон покушај остварења једног платонско-политичког идеала пропао.²⁹⁾

²⁸⁾ A. Gercke *Eine platonische Quelle des Neuplatonismus*, Rhein. M. 41 (1886) 268.

²⁹⁾ Вид. М. Wundt *Plotin, Studien zur Geschichte des Neuplatonismus*, Leipzig 1919, 39, ss; K. S. Guthrie *Pl., his Life, Times and Philos.*, Chicago 1909; H. F. Müller *Pl. Ein Charakterbild*, Sokrates 2 (1914), 94—110; H. Oppermann *Plotins Leben*, Heidelberg 1929; О Плотину као мислиоцу: E. Bréhier *La Philo-*

Снаге римскога друштва, као некад атинскога, већ су сахнуле, тако да их од пропасти није могла спасти ни Философија, коју је била обузела старачка немоћ.

VI

У философе ксји су царовали и војевали иде и Флавије Клаудије Јулијан, који је као син Јулија Констанција, брата Константина Великога, владао од године 361-е до 363-е. Његови учитељи беху философи из Пергамске неоплатонистичке школе: Еусебије из Минда у Карији и Хрисантије из Сарда (Еупар. *Vitae soph.* 48—51 Voiss.), Максим из Смирне, затим ретор Либа није из Антиохије, који је отворио реторску школу најпре у Цариграду, а затим у Никомедији, и од чијих су ученика најугледнији још Јован Златоусти и историчар Амијан Маркелин.³⁰⁾

Задобивен од својих учитеља за неоплатонистичку философију у облику какав јој је дао Ијамблих из Халкиде у Келесирији,³¹⁾ Јулијан се одрекао хришћанства³²⁾, које је Константин Велики миланским едиктом од 313-е год. учинио државном религијом. Зато су га прозвали Апостата, тј. Одметник.

Као раније с Птоlemeјем I-им Сотером аристотелизам, с Антигоном Гонатом и Марком Аурелијем стоицизам, тако се с Јулијаном на владарски престо попео неоплатонизам. Његову неоплатонизму дао је нарочиту боју кинизам, који је он облагородио према слици Кратета, онако како ју је приказао Плутарх. У томе правцу карактеристичне су његове две беседе: *Беседа прошив необразованих љаса* (ог. VI) и *Беседа прошив киничара Хераклија* (ог. VII). У првој он старога Диогена брани од недостојних псеудокиничара, а у другој псеудокиничарима, какав је и Хераклије, излаже суштину и одлике правога кинизма и у које сврхе може и треба да служи стварање митова.

Осим Платона, Аристотела, Кратета и неоплатонистичких философа, кругу мислилаца које је Јулијан нарочито волео и ценио припада и Плутарх, кога је Трајан био поставио за консулара и ахејским намесницима наредио да се у свом управљању покрајинама држе његових савета. Херонејанин је често свој поглед управљао на Делфе и делфскога бога, коме је на крају свога живота био много година свештеник, те је његову изреку „Упознај самог себе“ узео за своју девизу, а то исто чинио је и Јулијан, који је философа

sophie de Plotin, Paris 1928; C. Carbonara *La filosofia di Plotino*, I—II, Roma 1938—1939; W. R. Inge *The Philosophy of Plotinus*, I—II, London 1929; G. Faggin *Plotino*, Milano 1945.

³⁰⁾ Вид. N. H. Baynes *The Early Life of Julian Ap.*, Jour. of Hell. Studies 1925, 251—255.

³¹⁾ Вид. Wilmer Cave France *The Emperor Jul. Relation to the New Sophistic and Neo-Platonism*, with a Study of his Style, London 1896.

³²⁾ Alice Gardner *Jul., Philosopher and Emperor and the Last Struggle of Paganism against Christianity*, London 1895.

из Херонеје уопште узео за свој идеал (Misop. p. 359 A). Стога није необично што и људи из Јулијанова круга Еунапије, Химерије, Темистије и Либаније, читају и цене писца *Ујоредних живописца* и *Ејџичких сјиса*.³³⁾

Што се тиче религијских схватања цара Јулијана, у њих нас уводе две његове беседе. У једној, *Беседа мајци бојоба* (ог. V), он даје рационалистичко објашњење мита о Атиду и Кибели, а у другој, *Беседа цару Хелију* (ог. IV), посвећеној пријатељу Салустију, он, као Фрања Петрић, Коменски, Његош и Лаза Костић, излаже своју философију и религију светлости. За њега је Хелије не само заштитник његове куће и династије него и жижа (μέσος) свега боговскога света. На завршетку се налази усрдна молитва Хелију за подарење живота пуна врлине, што потпунијег мишљења и божанског духа.³⁴⁾

После школовања у различним срединама, у Никомедији, на царском имању (Fundus Macelli) код Кесарије у Кападокији, затим у Пергаму, где је у друштву с тамошњим философима доживео унутрашњи преображај, па опет у Никомедији (од 352-е до 354-е год.), и после седмомесечног боравка на царском двору у Медиолану (данашњем Милану), Јулијан је напослетку, заузимањем царице Еусебије, послан у Атину да учи Реторику и Философију (Amm. Marc. XV. 2, 8; Julian 336, 19) и том приликом уведен је у Елеусинске мистерије (Eunap. *Vitae soph.* 52 Voiss.). Али ускоро кад су Франци и Алемани продрли у Галију и стали пустошити, мораде он на војну да одбије варваре. Мада је својим пријатељима говорио да је он само философ, а не ратник, он се у Галији одликовао сјајним војничким и државничким успесима, али ни у рату није занемаривао своје омиљене студије (Amm. Marc. XVI 5, 4—7). Својом мудрошћу, постојаношћу, штедљивошћу, храброшћу и целим низом својих јуначких подвига он одбаци варваре натраг, а страх од његова имена држао их је на узди докле год је он био жив (Amm. XXV 5). Међутим, кад се завидљиви Константије, после својих пораза у Азији, уплашио од наглог дизања свога супарника и хтео да му узме четири најбоље легије, војска не хтеде да остави свог омиљеног вођа, него га у Лутетији (данашњем Паризу), где се он тада налазио на таборовању, прогласи царем. Константије крене на њега, али на путу умре од капље, год. 361-е.

Поставши царем, Јулијан се отворено изјасни за хеленизам, за религију и философију прадедова, и нареди да се опустели хеленски храмови отворе и у њима приносе жртве хеленским бо-

³³⁾ О Плутарху вид. Плутарх *Хеленски и римски јунаци и њихове судбине*, Избор из *Ујор. живописца*, превео с оригинала, оглед о Плутарху написао и коментар додао М. Н. Ђурић, Београд 1959, изд. Нолита, стр. 441—475, или у зборнику Милош Н. Ђурић *Из хеленских ризница*, Београд 1959, изд. Прo-свете, стр. 183—227.

³⁴⁾ Вид. G. Mau *Die Religionsphilosophie K. Jul. in seinen Reden auf König Helios und die Göttermutter*, Mit einer Übers. d. beiden Reden, Leipzig—Berlin 1907; F. Doldinger *Kaiser Julian der Sonnenbekenner*, Stuttgart 1926.

говима, који су били побегли и склонили се у поља,³⁵⁾ али у борби против хришћана никад није употребљавао насилна средства, чак је допустио да се у отаџбину врате вође партије што их је Константије прогнао као Аријеве присталице.³⁶⁾ На најважније положаје у држави поставио је образоване и способне људе и на тај начин удруживао образованост и политичку моћ.

У свом схватању царског положаја и царске моћи, он се угледао на мудре државне руководиоце у прошлости, те је оживео добру традицију негдашњих адолтивних царава и Сенату вратио стари углед, угледајући се у томе нарочито на Марка Аурелија, философа у порфирном руху (Julian, 328, 8, 407, 23 ss, 422, 3 ss, 427, 22 ss). Понекад је и сам улазио у Сенат и чешће узимао реч, а водио је рачуна и о законодавству.³⁷⁾ Сам се окружио философима и научницима, и на његов потстицај лекар Орибасије из Сарда или из Пергама написао је *Лекарску енциклопедију* у седамдесет и две књиге и извадак из ње. На његов позив дошао је у Цариград платонофил Химерије из Прусе у Битинији, али ће се после његове смрти вратити у Атину и у њој отворити реторску школу. Цар се писмима обраћао и другим веома истакнутим људима: Василију Великом, епископу Аетију, атинском философу Проересију, Алипију, Максиму, Приску, неком Филипу, философу Аристоксену, Еустатију, Хермогену, Либанију.³⁸⁾ Тако се Јулијан удруживањем философијске и научне образованости и политичке моћи сав предао утврђивању државе и обнављању хеленизма у некадашњој моћи и старом сјају.

Потстицан жељом да у војсци и у народу подигне свој углед, он је предузео рат против Персијанаца, који су под влашћу владара из династије Сасановића (владао од 226-е до 651-е године) војевали против свега што је хеленско и римско и ставили себи као задатак да од Римске империје одузму азијске покрајине и тако да успоставе и обнове негдашњу државу Кира и Дарија. Јулијанов претходник ратовао је с њиме из године у годину, али без успеха. У предузимању те војне Јулијан је мислио и на Александра Македонскога, који му је пред очима лебдео као идеал.³⁹⁾ Већ је победоносно био допро до персијске престонице, Ктесифонта, од које га је раздвајао само Тигар и очекивао појачање, кад му стиже глас да се један део римских војника морао да повуче испред непријатељског надирања. Он се одмах, и не обукавши панцир, јер је била врућина, стави на чело својих војника

³⁵⁾ Вид.. J. Geffcken *Der Ausgang des griech.-röm. Heidentums*, 1920, 115 ss.

³⁶⁾ Вид.. J. Bidez *L'évolution de la politique de Julien en matière religieuse*, Bulletin de l'Académie R. de Belgique, classe de Lettres 1914; E. J. Martin *The Emperor KJ., An Essay on His Relations with the Christian Rel.*, London 1919.

³⁷⁾ W. Ensslin *Kaiser Julians Gesetzgebungswerk etc.*, Klio 18 (1922).

³⁸⁾ *Ep.* 12, 31, 2, 29, 15, 44, 68, 4, 76, 23, 27.

³⁹⁾ О Александру Македонском вид. моју студију *Александар Македонски као екуменски космопџорац*, Жива антика IV 1 (1954) 16—59, или у зборнику мојих огледа и студија *Kroz helensku istoriju, književnost i muziku*, Beograd 1955, 67—116.

и јурне у борбу, али га нечије копље погоди у десну руку, пробије му ребра и рани у црну цигерицу. Однесен у око и тек превијен, хтео је натраг у борбу, али га је снага издавала. Као Сократ, или као Хермија из Атарнеја, или као Анаксарх, кога је на смрт осудио тиранин Никокреонт са Кипра, или као Траил из Троаде, или као Антонин Пије, или као Касије Лонгин, и Јулијан се у последњим часовима живота понашао философски. Позвао је к себи своје пријатеље философе, Максима из Смирне и Приска из Теспотије или из Молотије у Епиру (Amm. Marc. XXV 3, 22—23, Lib. II 355, 18), и, разговарајући се с њима о узвишености душе, као атински мудрац у Платонову *Фегону*, умре око поноћи 26-ог јуна 363-е године, у својој тридесет и другој години. По његовој жељи сахрањен је у Тарсу, in suburbano Tarsensi (Amm. Marc. XXIII 2, 5; XXV 9, 12; 10, 4 s). Новоизабрани цар Јовијан, који је рођен у околини Београда, постарао се за достојан надгробни споменик и за натпис, који се завршавао стихом из *Илијаде* (III 179):

Био је он и узоран краљ и копљаник храбар.

Цару Јулијану, као што показује и његова сатира *Гозба или Кроноба свећковина или Кесари*, био је идеал Марко Аурелије, такође философ и врховни државни руководилац. У тој сатири Ромул-Квирин приређује код Крона благованку боговима и обоготвореним царевима, и на њој Силен испитује најугледније цареve и јунаке да ли су достојни да седну уза софру са боговима. Прву награду добива Марко Аурелије, и он седа поред Дива и Крона; Александар и Трајан добивају другу, те седају поред Херакла, Октавијан поред Аполона, Кесар поред Ареја и Афродите, а Константин Велики, цару-писцу веома мрзак збок почињених злочинстава, заузима место крај сумњивих божанстава, Раскошности и Расипности, поред којих се наводи и Исус. Јулијан се, дакле, угледао на Марка Аурелија,⁴⁰⁾ и велику сличност између та два цара философа нашао је Анатоли Франс.⁴¹⁾

Јулијанове беседе, списи и писма показују да је он био човек многостране обдарености, дубока морала и висока полета, дакле друкчији него што га приказују његови пристрасни хришћански противници. Ако његови списи и немају велику књижевно-уметничку вредност, они су главни извор за познавање његове личности: они сведоче о богатству његова унутрашњег живота, о неуморној философској радозналости и жаркој тежњи за моралном усавршеношћу.

Његовом смрћу, додуше, решена је победа Хришћанства над Хеленством, али кад се узме на ум да је он владао једва подруг године и да је умро готово у Александровим годинама, остаје увек отворено питање шта би било од Хришћанства да је Јулијан

⁴⁰⁾ Amm. Marc. XVI 1, 4; Iulian. *Epist. ad Themist.* гр. 253, *Caesares* p. 312, 317, 328, 333 ss.

⁴¹⁾ A. France *L'empereur Julien y La vie littéraire* IV, Paris. 1892, 251—265.

остао у животу, иако је оно имало већу животну снагу него увели хеленизам, изгубљен у лавиринту источњачких мистицизама. Јер, не треба сметнути с ума да је хеленистичка наука имала довољно клица за избијање и за развитак ренесансних снага, а баш те клице биле су уништене победом Хришћанства. Али та победа не умањује Јулијанову историјску појаву. Јер, ако овај последњи хеленски владар и није извршио оно што је себи ставио као задатак живота, његов морални лик, његова многострана обдареност философа и религијског реформатора,⁴²⁾ мага и војсковође, пророка и владара, и његова трагична борба дају последњим часовима Хеленства сјај достојанства и чар суморне лепоте.⁴³⁾

VII

Један од најпознатијих перипатетичара и један од најзнаменитијих и најинтересантнијих личности у IV-ом веку н. е. био је философ-ретор Темистије из Пафлагоније. Духовно многостран и еластичан, он је уживао поверење свих царева од Константина Великог до Теодосија I-ог. Био је у Цариграду учитељ Философије, те је, по речима цара Констанција, од Цариграда направио κοινὸν παιδείας κατὰ φύσιν, али је вршио и различне државне службе и стекао висока достојанства. Мада га је Грегорије Назијански високо ценио, као и други хришћански достојанственици,⁴⁴⁾ он се као мислилац ипак угледао на велике философе и писце класичког времена, нарочито Хомера, Пиндара, Тукидида, Платона и Аристотела.

Од његових списа сачуване су парафрасе Аристотеловој *Другој анализици*, *Физици*, списима *О души*, *О небу* и једној књизи *Меџафизике*, затим тридесет и четири беседе, које су већином панегиричког садржаја, и то у част цара, нарочито Теодосија. Темистије разликује две врсте философије, једну која је θειοτέρα (= божанственија) и другу која је τοῖς κοινοῖς ὀφελιμωτέρα (= за опште ствари кориснија), каква је Аристотелова, и ову је он одабрао. Међутим, ако и сам каже да је себи за вођу живота и

⁴²⁾ H. Raeder *Kaiser Julian als Philosoph und religiöser Reformator*, *Classica et Mediaevalia VI* (1944), 179—193.

⁴³⁾ Литература о Јулијану: J. Geffcken *Kaiser Julianus* (Das Erbe der Alten, Heft 8), Leipzig 1914; A. Rostagni *Giuliano l' Apostata*, Torino 1920; J. Bidez *La vie de l'empereur Julien*, Paris 1930; W. D. Simpson *Julian the Apostate*, Aberdeen 1930; R. Andreotti *Il regno dell'imperatore Giuliano*, Bologna 1936; P. Schattenmann *Kaiser Julian der Abtrünnige. Ein Bild aus der ausgehenden römischen Kaiserzeit*, München 1937; F. A. Ridley *Julian the Apostate and the Rise of Christianity*, London 1938; P. Schmitt *Sol Invictus*, Betrachtungen zu spätromischer Rel. und Pol.; *Eranos. Jb.* 1943, 169—252; R. Pack *Two Sophists and two Emperors*, *Class. Philol.* 1947, 17—20; H. Janssen *Kaisers Julians Herscherideal in Theorie und Wirklichkeit*, Kiel 1953 Diss.; G. Negri *L'imperatore Giuliano l'Ap.*, Studio storico, Milano—Varese Ist. et Cicalpino 1954.

⁴⁴⁾ Вид. L. Méridier *Le philos. Thém. devant l'opinion de ses contemporains*, Rennes 1906 Thèse.

мудрости изабрао Аристотела, он се ипак држи и Платона,⁴⁵⁾ и у његовој философији истиче баш оно чиме се она разликује од неоплатонизма, а то је практичко-политички правац и теорија о филозофијској образованости правога краља у XVII-ој беседи и једном делу II-е беседе *Εἰς Κωνσταντῖον τὸν αὐτοκράτορα*, *ὅτι μάλιστα φιλόσοφος ὁ βασιλεύς* (= Цару Константију да је краљ највише философ). У XV-ој беседи *Εἰς Θεοδοσίον τὴν βασιλικωτάτην τῶν ἀρετῶν* (Теодосију: која је од врлина у највећој мери краљевска) он истиче правичност као врлину која владару највише доликује.

Као што је Лиbаније свој идеал владара налазио у цару Јулијану, тако је и Темистије свој идеал владарца како га је замислио по Платону налазио остварен у цару Теодосију I-ом, своме заштитнику, који је владао од 379-е до 395-е године. Он је био и васпитач његових синова, Аркадија и Хонорија.

После смрти синова Валентинијана I-ог, који су владали западним делом Римског царства, Теодосију је пошло за руком да уједини његову источну и западну половину, али ће то уједињење бити кратка века. Он је последњи владар целокупног Римског царства. Год. 380-е он је хришћанску веру прогласио државном вером,⁴⁶⁾ а год. 394-е затворио старе храмове и забранио да се старим боговима приносе жртве, и зато га хришћанска црква прозвала Великим.

Ако су Римљани и умели да својим војничким способностима и својом политичком препреденошћу све народе око Средоземног Мора уједине у велику државу, ипак нису имали довољно способности да тој великој држави даду и јединствену организацију, која би државу трајно утврђивала изнутра и њену целину обезбеђивала споља. Већ жалба Тита Ливија да Рим пати од своје сопствене величине (*ut iam magnitudine laboret sua*) показује да су Диоклетијан и цареви после њега имали разлога за преуређивање царства на тај начин што су, ради лакшега управљања над пространом државом, себи за савладаре узимали аугусте, а ови бирали себи помоћнике, кесаре. Али тај њихов поступак довољно доказује да се над множином делова и њихових управа почела да губи органска целина царства. Таквим уређењем царство се могло одржати још готово сто и педесет година, али оно је у исти мах носило у себи клицу с које ће пропасти, јер су се ускоро између нових аугуста и нових кесара појављивали раздори, најотровнији извор свих невоља. Год. 395-е, пред своју смрт и баш кад је чување јединства царства било нужније но икад пре, јер је тада у земље царства стао надирати цео низ разних германских племена, нарочито Западни Готи са својим вођом Аларихом, баш тада Тео-

⁴⁵⁾ Guil. Pohlsmidt *De Them. Platonis sectatore* у дисертацији *Quaest. Themi-stianae*, Münster 1908.

⁴⁶⁾ W. Ensslin *Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius des Großen*, München 1953.

досије подели царство између своја два сина: Аркадија западне Исток, а Хонорија Запад, али се ти делови никад више неће ујединити,⁴⁷⁾ јер се врлине којима су Римљани стекли власт над свима народима; ратна вештина, разборитост, смотреност, мудрост, устрајност, рад по сталној основи, љубав према слави, општем добру и државној целини, беху већ истопиле.

VIII

За време свог боравка у Цариграду од 398-е до 400-е године, племенити Синесије из Кирене, ученик лепе и у Александрији политичке утицајне философиње Хипатије, доцније епископ Птолемајиде,⁴⁸⁾ одржаће пред Аркадијем и двором своју значајну беседу *Περὶ βασιλείας*, и у њој ће, као што сам каже (*De insomn.* 18 p. 353), храбрије но икоји Хелен пре њега, изнети супротност између тиранина и философског владара који се угледа на божју доброту и одликује се самосавлађивањем, пожалити се што се цар дворском етикетом одвојио од свог народа и захтевати враћање на старе римске врлине. Међутим, ослабљен лошом финансијском и војничком политиком, Запад ће ускоро бити расточен надирањем варвара и сеобом народа, а Исток, због јачег економског живота и здравијих унутрашњих прилика, које је изградила стара култура, лакше ће варварима одолевати и одржаће се све до 1453-е године.

Београд.

М. Н. Ђурић.

⁴⁷⁾ Вид. G. Baracconi *L'ultimo grand' uomo della Cirenaica*, Nuova Antologia 48 (1913), 288—296; Grützmacher *Synesios von Cyrene. Ein Charakterbild aus dem Untergang des Hellenentums*, Leipzig 1913; U. v. Wilamowitz *Kyrene, Vortrag etc.*, Berlin 1928, 26—29.

⁴⁸⁾ Guldenpenning und Iffland *Der Kaiser Theodosius d. Gr.*, Halle 1878; A. Solari *La crisi dell'impero romano, III: La politica di Teodosio*, Roma 1935.

ZUSAMMENFASSUNG

Miloš N. Đurić: VEREINIGUNG DER POLITIK UND DER PHILOSOPHIE
BEI DEN RÖMERN

In diesem wissenschaftlichen Essay zeigt der Verfasser, auf welche Weise das platonisch-aristotelische Staatsideal, d. h. die Vereinigung der politischen Macht mit der wahrhaft philosophisch-wissenschaftlichen Bildung, bei den Staatslenkern im römischen Reiche verwirklicht wurde. Der platonische Philosoph bedeutet keinen Professor der Philosophie, keinen abstrakten und weltabgewandten Kathedergelehrten oder irgend einen anderen Vertreter der philosophischen Fakultät oder einen „originalen Denker“, sondern eine höchst gebildete Persönlichkeit, deren Blick auf das Gesetz des Weltganzen, aus dessen Schau sie die Norm für das Leben empfängt, gerichtet ist, und die eine tiefere Erkenntnis der wahren Werte des Lebens als die anderen besitzt. Als eine philosophische Musterfigur, in der die politische Macht mit der wissenschaftlichen und philosophischen Wirksamkeit vereinigt war, läßt sich *Archytas*, ein bedeutender Staatslenker und zugleich ein ausgezeichneter Denker und vielseitiger Forscher anführen. Auch in der römischen Republik und in der römischen Kaiserzeit gab es Beispiele für regierende Philosophen oder für philosophierende Staatslenker, für welche Philosophie nicht bloß Bücherweisheit und Historismus war, sondern Lebensformung. Einsichtsvolle Staatslenker, welche sich solchem Vorbild näherten und in ihrem Reiche politische Macht mit den Trägern der wissenschaftlichen Einsicht und der geistigen Ausbildung vereinigten, waren römische Aristokraten, wie *Laelius* und *der jüngere Scipio*, die Panaitios von Rhodos als Freund und Hausgenosse des letzteren für die griechische Philosophie gewann, dann *L. Annaeus Seneca*, der Erzieher des Kaisers Nero und nach dessen Regierungsantritt zugleich mit dem Prätorianerpräfekten Burrus als Leiter zur Seite. Aus der römischen Kaiserzeit betrachtet der Verfasser als philosophierende Staatsmänner und leitende Philosophen auch den Kaiser *Hadrian*, den unermüdlichen und den modernsten aller römischen Kaiser, dann den Kaiser *Mark Aurel*, den echten Philosophen auf dem Kaiserthron, den Neuplatoniker *Plotin*, der, auf den Kaiser Gallienus und dessen Gattin Salonina gestützt, den Plan faßte, in Campanien auf den Trümmern einer zerstörten Stadt eine Philosophenstadt zu gründen, welche Platonopolis heißen sollte, und den Kaiser *Julian*, der beschloß, dem von Konstantin zur Staatsreligion erhobenen Christentum gegenüber die hellenische Religion und Philosophie wieder zur Ehre zu bringen. Die letzten Persönlichkeiten, die der Verfasser betrachtet, sind Themistios, den die christlichen Kaiser zu hohen Ehren erhoben und mit wichtigen politischen Ämtern betrauten, und bei dem Platons Wort von Philosophentum des wahren Königs in der 17. und einem Teile der 2. Rede eine Art Leitmotiv ist, und *Synesios von Kyrene*, der in seiner an Kaiser Arkadios gerichteten Rede *Περὶ βασιλείας* einen Fürstenspiegel gibt.

Alle genannten Staatslenker haben Leben und Gedeihen der Kunst und Wissenschaft in ihrer Zeit wirklich in erster Linie möglich gemacht.